

Monika Grygiel

Państwowa Akademia Nauk Stosowanych w Chełmie (Polska)

ORCID: 0000-0003-3745-9942

V. Nabokov wobec II wojny światowej – twórcza recepcja i moralna ocena

V. Nabokov and the Second World War – creative reception and moral evaluation

Abstrakt

Vladimir Nabokov rosyjski i amerykański pisarz jest autorem dwóch powieściowych antyutopii: *Zaproszenie na egzekucję* i *Nieprawie godło*, w których dał wyraz swym politycznym poglądom, mimo iż deklarował się zwykle jako pisarz apolityczny. W obu utworach autor obnaża mechanizmy działania komunizmu i faszyzmu niemieckiego, ostrzega czytelników przed zniewoleniem ideologii totalitarnej, przed biernością wobec przemocy i manipulacji. Kategoryczne polityczne poglądy Nabokova wynikają z faktu, iż doświadczył konsekwencji rewolucji rosyjskiej 1917 roku oraz II wojny światowej, w wyniku których musiał uciekać najpierw z rodzinnej Rosji, a później z ogarniętej wojną Europy. Powieść *Nieprawie godło* pozwala na bezpośrednie skojarzenia świata przedstawionego z rzeczywistością prześladowań i represji hitleryzmu, z wypaczonym moralnie systemem państwa policyjnego. Nabokov sprzeciwia się złu, potępia go we wszelkiej postaci, opowiada się za dobrem, którego nie można dostrzec w przedstawionej przez pisarza rzeczywistości politycznej, w powieściowym świecie totalitarnym. Krytyka i dyskredytacja zbrodniczych politycznych ideologii należy do obowiązków pisarza, Nabokov w ten sposób podkreśla znaczenie dobra i moralności w życiu człowieka.

Słowa kluczowe: *Nabokov, II wojna światowa, totalitaryzm, hitleryzm.*

Abstract

Vladimir Nabokov – the Russian and American writer is the author of two novelistic anti-utopias: *Invitation to a Beheading* and *Bend Sinister*, in which he expressed his political views, although he usually declared himself as an apolitical writer. In both works the author exposes the mechanisms of communism and German fascism, warns readers against the enslavement of totalitarian ideology, against passivity in the face of violence and manipulation. Nabokov's categorical political views stem from the fact that he experienced the consequences of the Russian Revolution of 1917 and World War II, as a result of which he had to flee, first from his native Russia and then from war-torn Europe. The novel *Bend Sinister* allows direct association of the world depicted with the reality of persecution and repression under Hitlerism, with the morally distorted system of the police state. Nabokov opposes evil, condemns it in all its forms, advocates good, which cannot be seen in the political reality presented by the writer, in the novel's totalitarian world. It is the duty of the writer to criticize and discredit criminal political ideologies, Nabokov thus emphasizes the importance of goodness and morality in human life.

Key words: *Nabokov, World War II, totalitarianism, Hitlerism.*

Vladimir Nabokov – rosyjsko-amerykański pisarz przeżył w swym życiu dwa wygnania, dwie wymuszone emigracje. Pierwsza z nich spowodowana była wybuchem rewolucji rosyjskiej 1917 roku, kiedy to rodzina Nabokovów zmuszona była uciekać z Rosji za granicę, poprzez Krym do Niemiec (sam Vladimir rozpoczął studia w angielskim Cambridge), natomiast drugi etap emigracji Nabokova spowodowany był wybuchem II wojny światowej i wkroczeniem wojsk hitlerowskich do Francji, w której pisarz przebywał w 1940 roku. Zanim do tego doszło, po zakończeniu edukacji uniwersyteckiej, młody Nabokov zamieszkał w 1923 r w Berlinie, tutaj ożenił się z Verą Słonim, tutaj także narodził się jego jedyny syn Dmitrij. Pobyt w Berlinie trwający do 1937 roku dał pisarzowi bezpośrednią możliwość doświadczenia przemian politycznych w Niemczech, które w błyskawicznym czasie przechodziły transformację ideologiczną w kierunku nazistowskiego faszyzmu, umożliwił obserwację narastających prześladowań i aktów przemocy, eskalacji nienawiści i terroru. Nabokov jako rosyjski emigrant, a zwłaszcza jego żona, z pochodzenia Żydówka z niepokojem śledzili narastającą presję wobec innych nieczystych rasowo mieszkańców Berlina i w obawie o swoje życie podjęli decyzję o przeprowadzce do Francji, którą przyspieszyła obowiązkowa rejestracja wszystkich emigrantów rosyjskich rezydujących w Niemczech. (Зверев, 2004, s. 83-225) W środowisku emigracyjnym dominowa-

ła kategorycznie negatywna ocena rzeczywistości sowieckiej, porewolucyjnej w Rosji, prowadzono dysputy polityczne, historyczne i religijne, oceniano straty w dziedzinie kultury, pracowano nad zachowaniem ciągłości literackich tradycji przedrewolucyjnych. Diaspora rosyjska była podzielona w wielu kwestiach narodowych, politycznych oraz kulturowych, łączyło ją jednak wspólne marzenie o powrocie do ojczyzny, lub przynajmniej o nowej transformacji ideologicznej ówczesnej komunistycznej Rosji. (Агенисов, 1998, s. 4-5) Różnorodność pomysłów na jej przyszłość komplikował fakt działalności w środowisku emigracyjnym wielu sowieckich szpiegów, którzy mamili nowo zdobytych agentów wizją powrotu do bezpiecznej i dostatniej sowieckiej ojczyzny, wielu uległo tym złudnym obietnicom, a za przykład niech posłuży tragiczny los Mariny Cwietajewej i jej rodziny. Nabokov konsekwentnie pozostawał krytyczny wobec ideologii komunistycznej, tym bardziej, że na jego oczach dojrzywała nowa ideologia forsowana przez faszystów niemieckich, która boleśnie doświadczyła całą Europę, w tym rodzinę pisarza uciekającą z Niemiec do Francji, następnie do Stanów Zjednoczonych.

W czasie berlińskiego okresu życia Nabokov, od wczesnej młodości deklarujący się jako osoba apolityczna i niezaangażowana we wszelkie formy grupowych inicjatyw, czyli niepokorny indywidualista, w kilku utworach dał jednak wyraz politycznym sympatiom, a raczej politycznej krytyce, najbardziej znana z tego okresu powieść o takich podtekstach, to bez wątpienia *Zaproszenie na egzekucję* (*Приглашение на казнь*) wydane w 1935 r., o której B. Boyd pisze:

„Nie było oczywiście przypadkiem, że Nabokov tworzył tę powieść w okresie gdy Goebbels jako minister oświaty i propagandy forsował program nazifikacji kultury niemieckiej, a w Związku Radzieckim Stalin narzucał kulturze rosyjskiej kaganiec realizmu socjalistycznego. (...) *Zaproszenie na egzekucję* nie podejmowało ataku na system polityczny, ale na stan umysłowej podległości wszelkiej władzy, wszelkiej dyktaturze, dawnej i obecnej, religijnej czy też politycznej, lewicowej lub prawicowej.” (Boyd, 2006, s. 172)

Historia skazanego na śmierć i zgładzonego niewinnego Cyncynata C., głównego bohatera powieści *Zaproszenie na egzekucję*, faktycznie opisuje perfidne metody zniewolenia, totalitarne strategie podporządkowujące wolnych obywateli destrukcyjnym ideom politycznym, których nie sposób nie utożsamiać ze znanymi totalitaryzmami, chociaż w obliczu współczesnej wiedzy możemy mówić wówczas o ostrzeżeniu, przewidywanych tragicznych konsekwencjach rządów totalitarnej władzy. Nabokov reaguje na aktualne mu

wydarzenia, przewiduje skutki politycznego zamachu na wolność człowieka, pokazuje przerażającą groteskowość totalitarnej rzeczywistości.

W kolejnych utworach z lat trzydziestych XX wieku, opowiadaniach *Obłok, jezioro, zamek* (*Облако, озеро, башня*) oraz *Unicestwienie tyranów* (*Истребление тиранов*) pisarz wyraźnie wskazuje na tragiczne rezultaty przyzwolenia na despotyzm, milczącej zgody na zniewolenie, które nieuchronnie prowadzą do złamania podstawowych zasad człowieczeństwa, wkroczenia zła, polegającego na braku moralnych ograniczeń. Główny bohater opowiadania *Obłok, jezioro, zamek* mieszkający w Berlinie Wasilij Iwanowicz, udał się na wygraną wycieczkę, za towarzyszy podróży mając grupę rubasznych Niemców, którzy stopniowo podporządkowali sobie młodego Rosjanina, zmusili go do powrotu do Berlina, a na koniec dotkliwie bez faktycznej przyczyny pobili. Wasilij, poczciwy i spolegliwy z natury człowiek, niezawiniona ofiara niemieckiej agresji, po powrocie z feralnej wycieczki ze świadomością ogromnej traumy nie potrafi żyć tak jak poprzednio, wypowiada swoje usprawiedliwienie w słowach: „że dłużej nie może, że nie ma już sił być człowiekiem”. (Nabokov, 2009, s. 309) Konsekwencją bierności, podporządkowania się despotyzmowi jest zatem utrata człowieczeństwa, natomiast sprzeciw wobec zła jedyną próbą jego ocalenia. Opowiadanie *Unicestwienie tyranów* przedstawia z kolei, tak charakterystyczny dla znanych nam totalitaryzmów, bałwochwalczy kult jednostki, w utworze noszącej miano Przywódcy, znanemu narratorowi z dzieciństwa. Despotyczne rządy i krwawe metody przymusu obywateli do jedynej słusznej ideologii powodują, że narrator opowiadania zostaje owładnięty obsesją wyswobodzenia siebie samego i ludzkości poprzez zabicia tyrana, planuje niemożliwe niestety do zrealizowania zabójstwo. Pograżony w bezsilności narrator znajduje jednakże jedyny możliwy sposób unicestwienia tyrana poprzez śmiech i lekceważenie, które są antidotum na nienawiść i rozpacz, bowiem wyśmianie, komizm Przywódcy odziera go ze sztucznej glorii i chwały. W wywiadzie z 1965 roku Nabokov stwierdził: „Tyrani i oprawcy nigdy nie zdołają ukryć, jak komicznie są toporni, choćby mamili nas isticie kosmiczną akrobatyką. Pogardliwy śmiech jest jak najbardziej właściwy, ale nie przynosi ulgi moralnej.” (Nabokov, 2016, s. 71) Pozornie obojętny wobec aktualnej polityki Nabokov żywo zatem reagował na systemowe zło, które niesło zniszczenie wolności osobistej i społecznej, był nawet zaangażowanym prognostykiem ostrzegającym przed nieuchronnym zniewoleniem, obserwowanym w ówczesnych Niemczech na co dzień.

W 1937 roku Vladimir Nabokov przeniósł się wraz z rodziną do Paryża z nadzieją na stały pobyt i spokojniejsze życie, wybuch II wojny światowej, obawa przed niemieckim atakiem na Francję i przede wszystkim brak

pozwolenia na pracę zmusiły go jednakże do usilnego starania się o wizę amerykańską, a następnie pomyślnego wyjazdu do Stanów Zjednoczonych w 1940 r. Nabokowowie opuścili Francję tuż przed inwazją niemiecką, zostawiając w Paryżu przyjaciół, w ogarniętej wojną Europie rodzinę, ocalając jednakże to, co mieli najcenniejszego, czyli własne życie. Nabokov, mimo iż uniknął bezpośrednich represji ze strony hitlerowskich Niemiec, był głęboko przejęty losem najbliższych poddanych wojennym prześladowaniom, dochodziły do niego wiadomości o zbrodniczej machinie hitleryzmu, w obozach koncentracyjnych zginęli przyjaciel pisarza Ilja Fondaminski oraz młodszy brat Vladimira, Siergiej. (Boyd, 2006, s. 238) Znaczącym jest zatem fakt, że kolejna powieść, pierwszy większy utwór napisany przez Nabokova w Ameryce był drugą antyutopią o bardzo wyraźnych konotacjach politycznych. Powieścią tą była książka *Nieprawie godło* w tłumaczeniu na język polski M. Kłobukowskiego (*Под знаком незаконнорожденных* – rosyjskie tłumaczenie, w Polsce powieść wydana została także pod tytułem *Skośnie w lewo* przekład M. Słomczyńskiego, *Z nieprawej strony* w przekładzie R. Śmiety) napisana w języku angielskim *Bend sinister* w latach 1941-1946, a wydana rok później, utwór będący reakcją Nabokova na wydarzenia II wojny światowej. Powieść *Nieprawie godło* wykazuje powinowactwa z wspomnianą wcześniej powieścią *Zaproszenie na egzekucję* oraz wymienionymi opowiadaniem z politycznymi konotacjami i mimo iż zawiera luźne aluzje wobec reżimów totalitarnych – sowieckiego i niemieckiego, to wojenny i powojenny czas powstania powieści pozwala na dosłowne skojarzenia z hitleryzmem. (Engelking, 2011, s. 255-259)

Główny bohater powieści Adam Krug, filozof o międzynarodowej sławie żyje w fikcyjnym państwie policyjnym, w którym po rewolucji przeprowadzonej przez Partię Przeciętnego Człowieka i obaleniu rządów panującej dynastii władzę dzierży przedstawiciel ludu, Przywódca Paduk. W państwie Paduka zgodnie z ideologią ekwilizmu stworzoną przez filozofa Skotomę czyli „ideą równowagi jako podstawy szczęścia powszechnego” (Nabokov, 2006, s. 95), dobro wspólne, masowy ład i walka z indywidualizmem są wyznacznikami działania władzy. Paduk sprawuje rządy despotyczne, stosuje totalitarne metody niszczenia nieposłusznych obywateli, wprowadza perfidne zasady posłuszeństwa. Adam Krug z kolei jest przedstawicielem świata nauki, wolnej myśli, nieskrępowanych idei i apolitycznych poglądów, posiadanie których skazuje go na represje i kolejne próby podporządkowania władzy. Sytuację Kruga komplikuje także fakt, iż jest on szkolnym kolegą Przywódcy Paduka, pogardliwie wówczas nazwanego Ropuchem, jest także jednym ze szkolnych prześladowców, tym który dla zabawy dręczył Paduka poniżającym siada-

niem mu na twarz. Po dojściu do władzy Przywódcy, Adam Krug to jeden z nielicznych niezależnych naukowców skłanianych do poparcia rządzących, jest właściwie jednym z ostatnich autorytetów, które władza chce przeciągnąć na swoją stronę, pozostali bowiem oficjalnie posłusznie popierają system, bądź uciekli za granicę, bądź też przepadli bez wieści. Krug powinien zatem swoim poparciem legitymizować państwo terroru, zaakceptować zniewolenie, podporządkować się oczywistemu złu, co przeczy jego moralności, a przede wszystkim jego wysublimowanej niezależności. Krug jako jednostka wybitna przez państwo Paduka traktowany jest w sposób uprzywilejowany, stąd ze strony władzy oczekiwania lojalności, a nawet kuszące oferty – na przykład piastowania stanowiska rektora. Filozof nie zgadza się na szantaż materialny, początkowo też nie ulega szantażowi emocjonalnemu, kiedy kolejno aresztowani są jego przyjaciele, niestety bezwzględna machina państwowa znajduje perfidny sposób na posłuszeństwo Kruga, zna jego słaby punkt czyli miłość do jedynego syna Dawida. Krug zostaje aresztowany, rozłączony z synem, który przez pomyłkę policji osadzony w szpitalu dla umysłowo chorych dzieci jest na koniec brutalnie zamordowany. Skłonny do współpracy z władzą Krug, ostatecznie złamany, na wiadomość o śmierci syna, ucieka w szaleństwo, które jest ostatnim świadomym wyrazem wolności bohatera.

W przedstawionej historii, jak pisze Nabokov w znacznie później od pierwszego wydania powieści napisanej, bo w 1963 roku przedmowie do *Nieprawego godła*, prawdziwe skojarzenia polityczne nie są najważniejsze, nie zaprzecza im jednakże, stwierdzając:

„Wpływ obecnej epoki na moją książkę też jest równie znikomy, jak wpływ moich książek (a przynajmniej tej akurat książki) na obecną epokę. Niewątpliwie dają się zauważyć pewne odbicia w szkłe, ich bezpośrednim źródłem są zaś idiotyczne i podłe, znane nam wszystkim reżimy, które otarły się o mnie w ciągu mojego życia: światy tyranii i tortur, faszystów i bolszewików, filisterskich myślicieli i pawianów w rajtarskich butach.” (Nabokov, 2006, s. 9)

Dla świadomych badaczy znających manierę Nabokova, który prowadzi grę ze swoimi odbiorcami, owe cytowane „odbicia w szkłe” banalizowane przez autora są zachętą do wnikliwej analizy, która nie poddaje się pisarskiej strategii. (Engelking, 2011, s. 263-269) W dalszej części swojej przedmowy do powieści Nabokov wyjaśnia oczekiwany kierunek interpretacji utworu:

„Głównym tematem *Nieprawego godła* jest więc bicie serca ukochanego Kruga, tortura, jakiej poddano czyjąś wielką tkliwość – toteż książkę tę i napisano, i przeczytać trzeba właśnie dla

tych stronic, na których opowiadam o Dawidzie i jego ojcu. Temu głównemu wątkowi towarzyszą dwa poboczne: motyw tępej brutalności, która sama sobie psuje szyki, unicestwiając właściwe dziecko, a ocalając niewłaściwe, oraz wątek błogosławionego obłądu Kruga...” (Nabokov, 2006, s. 10)

Obok tragedii tytułowego bohatera, kluczowym dla zrozumienia autorskiego konceptu powieści jest obraz destrukcyjnej rzeczywistości powielającej realne zjawiska i mechanizmy totalitarnego świata. W kontekście hitleryzmu i traumy II wojny światowej czytelne i jednoznacznie wymowne są elementy konstruujące powieściowy świat przedstawiony: np. używane w państwie Paduka flagi w kolorze czarno-czerwonym przypominają flagi hitlerowskich Niemiec, podobnie jak godło „uderzająco podobne do zmiażdżonego, zwichrowanego, ale jeszcze żywego pająka” (Nabokov, 2006, s. 53) można kojarzyć ze swastyką, czy z kolei „orzeł z brązu trzymający w szponach dzwonek” (Nabokov, 2006, s. 167) można odnieść do godła nazistowskich Niemiec. W kraju Paduka mówi się językiem będącym mieszaniną języka niemieckiego i rosyjskiego, z domieszką innych języków słowiańskich, brutalni przedstawiciele policji mają niemiecko brzmiące imiona, nawet niewinna z pozoru opiekunka Dawida młodzieńca Marietka okazuje się Mariechen, niemiecką tajną agentką. Należy do tych skojarzeń dodać panujący w państwie Paduka kult Przywódcy „Nasz Przywódca to oczywiście wielki człowiek, geniusz, jaki zdarza się raz na sto lat” (Nabokov, 2006, s. 36), dążenie do maksymalnej wydajności produkcji, tak fascynującej nazistów, czy Instytut dla nienormalnych dzieci, który w reżimie Paduka służy faktycznie ich zabijaniu, a przypomina nazistowskie metody eksterminacji osób upośledzonych i chorych psychicznie. Nabokov obnaża także charakterystyczne dla funkcjonowania państwa policyjnego metody totalnej inwigilacji obywateli, manipulacji faktami, wszechobecnej propagandy sukcesu i stałego terroru wymuszającego posłuszeństwo wobec władzy. Przerażająca rzeczywistość w państwie Paduka, jest wypaczona moralnie i zdeformowana realnie, pisarz jednakże dla przeciwwagi panoszącemu się złu wprowadza zabieg kategoryzacji świata, który ma wymiar czarno-biały. Poprzez groteskę w swej alogicznej, wyolbrzymionej formie Nabokov kreśli turpistyczne obrazy wykoślawionego świata, władza to amoralni sadyści i szaleńcy, Paduk – Ropuch posiada odrażającą fizjonomię, zaś zwykli obywatele to prostacy „u których niejaka ociężałość umysłowa jest cechą narodową”. (Nabokov, 2006, s. 9-10) Nadzieja w tym beznadziejnym świecie pojawia się za strony Siły sprawczej, Stwórcy dzieła czyli samego autora Nabokova. W opowieści o tragicznym losie Adama Kruga można odnaleźć rozsiane po całym tekście sugestie, które przekonują

czytelnika o fasadowości, teatralności, sztuczności przedstawionego świata. Nabokov wprowadza wskazówki odautorskie, wtrącane mimochodem informacje reżyserskie, szczegółowe didaskalia sceniczne, które sugerują że mamy do czynienia z dwoma światami, jeden odrealniony, fantastyczny, czasami ukazany w formie snu, czy też przerażającego koszmaru i drugi – realny świat autorski. W zakończeniu powieści *Nieprawe godło* podobnie jak we wcześniejszym *Zaproszeniu na egzekucję* mamy do czynienia z ingerencją autora poprzez ratowanie bohatera z opresji, czyli gwałtowne urwanie akcji dokonane piórem samego Nabokova. Rozstrzeliwany przez pluton egzekucyjny, w ostatniej scenie pogodzony z losem, Krug czeka na ratunek swego stwórcy, zna objawioną we śnie tajemnicę, która daje mu pewność o nierealności jego historii, obietnicę przejścia do innego lepszego świata.

Nabokov wielokrotnie podkreślał swą apolityczność, podobnie jak jego bohater Adam Krug starał się ignorować politykę, w jednym z wywiadów z 1964 roku stwierdził:

„Nigdy nie należałem do partii politycznej, ale zawsze z nienawiścią i pogardą odrzucałem dyktaturę, państwo policyjne i wszelkiego rodzaju ucisk. Dotyczy to krępowania myśli, cenzury urzędowej, prześladowań rasowych lub religijnych i całej reszty. Kwestia tego, czy to proste credo polityczne wpływa na moje piarstwo, mnie nie interesuje.” (Nabokov, 2016, s. 61)

W innym wywiadzie z 1969 roku powtórzył: „Brzydę się bestialstwem wszelkich bestii, białych, czarnych, brunatnych i czerwonych. Gardzę czerwonymi łajdakami i różowymi idiotami”. (Nabokov, 2016, s. 147) W kolejnym natomiast wyznał szczerze: „Mój ojciec był staroświeckim liberałem i nie mam nic przeciwko temu, aby i mnie uważano za staroświeckiego liberała.” (Nabokov, 2016, s. 110)

Szkopuł w tym, że w obliczu tak tragicznych i negatywnych wydarzeń politycznych jak chociażby II wojna światowa nie można pozostać obojętnym, Nabokov też nie mógł milczeć, chociaż przekonywał, że postawa apolityczna daje wolność, a ignorancja wobec wynaturzonej polityki pomaga ją unicestwić. Z pewnością Nabokov posiadał określone przekonania polityczne, których konsekwentnie nie ujawniał, wyraźnie natomiast potępiał zło w każdym jego przejawie, kategorycznie opowiadał się za dobrem.

Bibliografia

- Boyd, B. (2006). *Nabokov. Dwa oblicza*. przeł. W. Sadkowski. Warszawa: Twój Styl.

- Engelking, L. (2011). *Chwył metafizyczny. Vladimir Nabokov – estetyka z sankcją wyższej rzeczywistości*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nabokov, V. (2003). *Zaproszenie na egzekucję*. przeł. L. Engelking. Warszawa: Muza.
- Nabokov, V. (2006). *Nieprawe godło*. przeł. M. Kłobukowski. Warszawa: Muza.
- Nabokov, V. (2009). *Kęs życia i inne opowiadania*. t. 2. przeł. L. Engelking, M. Kłobukowski. Warszawa: Muza.
- Nabokov, V. (2016). *Własnym zdaniem*. przeł. M. Szczubiałka. Warszawa: Aletheia.
- Salska, A. (red.) (2003). *Historia literatury amerykańskiej XX wieku*. t. 2. Kraków: TAIWPN Universitas.
- Агеносов, В. В. (1998). *Литература Русского зарубежья*. Москва: Терра.
- Александров, В. Е. (1999). *Набоков и полусторонность: метафизика, этика, эстетика*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Зверев, А. (2004). *Набоков. Жизнь замечательных людей*. Москва: Молодая Гвардия.

Correspondence concerning this paper should be addressed to Dr. Monika Grygiel, Assistant Professor – a faculty member of the Slavic Studies Department (The University College of Applied Sciences in Chełm, Poland). E-mail: mongrygiel@gmail.com